

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ ЗА ЧАСІВ ІВАНІ МАЗЕПИ

Гомотюк О. Є. (Тернопіль)

У статті доведено наявність української національної ідеї у добу гетьмана Мазепи та проаналізовано її сутність, шляхи реалізації. Зроблено наголос, що період руйни в Україні 1657–1687 рр. характеризувався розквітанням національної ідеї, розкладом державності, загальним занепадом.

Ключові слова: українська національна ідея, гетьман, Руїна, постмодернізм, Конституція, нація, духовність, соборність.

Покликання еліти, науки, освіти сіяти зерна національної ідеї в душі мільйонів всіма засобами, у тому числі виховання, популяризації інформації тощо. «Чтобы развивать индивидуумы и нацию до идеала человека, мы должны отпираться от существующих индивидуальных и национальных признаков, иначе воспитание обращается именно во втискивание живых людей в форму пустого идеала, которое не может принести им ничего, кроме страдания», – зауважував у свій час М. Драгоманов [1, с.448]. Як засвідчує аналіз сучасної наукової та публіцистичної літератури до найбільш дискусійних теоретичних постулатів, безумовно, належить формулювання української національної ідеї. Дані соціологічного опитування інформують, що серед більшості населення відсутнє чітке усвідомлення і розуміння того, про що йдеться. Знаємо, що ті країни, котрі знайшли в собі інтелектуальні сили чітко сформулювати і дотримуватися національної ідеї тепер є найрозвинутішими і найпотужнішими у світі. Підкреслимо, що в Україні з розвитком українознавства розвивалася і українська національна ідея. Національну ідею висловив Т. Шевченко як «Україна без хлопа та пана». Члени Кирило-Мефодіївського товариства пропагували єдність слов'янського братства при об'єднавчій ролі України, а М. Міхновський сформулював її як «Україна для українців», «Самостійна Україна – від Сяну до Дону». Кожне покоління висуває свій вектор дії, що базується на усвідомленні спільного минулого; усвідомленні майбутнього через особливу місію; чиннику соціальної дії, зумовленого усвідомленням спільного минулого та майбутнього. Національна ідея у внутрішньому вимірі спрямована на вирішення внутрішніх проблем нації (відродження національної культури, здобуття державності тощо) та у зовнішній площині, що визначає місце нації в розвитку людства або його частини. Особливістю місії України, а також ролі України в об'єднаній Європі може виступати духовність. На власному досвіді переконуємося, що без духовності не

можна побудувати справжню державу, а також мати нормальну економіку. Тим паче, що, за словами французького інтелектуала Анрі Мальро, ХХІ або буде століттям духовності, або ж його зовсім не буде.

Так, національна ідея будь-якого народу ґрунтується на усвідомленні міфічній чи реальній його місії, дарованій людям певної землі Богом, нездоланною і невблаганною Долею, особливим, характерним лише даній національній території поєднанням просторових і часових чинників. Докладніше історичні та природні передумови місії української нації розглянуті проф. Л. Масляком [17, с.75–79]. Як підкреслює академік П. Кононенко, національна ідея є не варіантом світогляду чи ідеології, а аналогом буття і самосвідомості нації в усій її генезисній часово-просторовій перспективі, тобто – у всій повноті її якісної та кількісної, змістової і формальної категоріальності [15, с.9]. Ідея не просто відображає світ, а й містить у собі прагнення, хотіння, бажання, суб'єктивну мету, спрямовану на перетворення наявної дійсності. В. Лісовий [31, с.453–479] взагалі закликає до обговорення конкретних шляхів й засобів самоутвердження нації, оскільки без збереження своєї самобутньої культури нація втрачає своє обличчя.

Історичні відомості про наше минуле дають можливість реставрувати генезис та розвиток української національної ідеї, її реалізацію, що актуалізує означену проблематику. По-друге, вивчення минулого не тільки збагачує знання про нього, але й допомагає формувати спеціалістів-гуманітаріїв, виховувати національно-патріотичні почуття сучасного покоління. Оскільки у системі освіти, через те вона і система, є знакова місія – зберегти і примножити інтелектуальний, культурний, духовний потенціал нації, формувати патріотизм, національну гордість, то викладання гуманітарних предметів передбачає націотворчу функцію, а особливо, коли йдеться про майбутніх економістів, фінансистів, які зобов'язані керуватися у своїх діях державницьким

мисленням. По-третє, навколо подій 300-літньої давності точиться запекла політична боротьба між патріотичними силами і проросійським середовищем, «п'ятою колоною» в Україні.

У радянські часи означена проблема та її об'єктивне дослідження було заборонено, за винятком паплюження І. Мазепи та «мазепинців». Вивчали це питання здебільшого вчені української діаспори: М. Андрусак і Є. Маланюк [12], О. Оглоблин [19] та ін. Після проголошення державної незалежності України побачили світ двотомні нариси історії українського козацтва за редакцією В. Смолія [14], праці І. Масляка [17], Ю. Мишика [18], В. Сергіючука [20], Ю. Фігурного [21] та ін. У названих дослідженнях не висвітлено нашої проблеми через призму реалізації української національної ідеї.

Об'єктом студії є українська національна ідея середини XVII – на початку XVIII ст.

Предметом розвідки визначено дослідження реалізації української національної ідеї напередодні і в добу гетьмана Івана Мазепи.

Мета дослідження полягає у доведенні наявності української національної ідеї у добу гетьмана Мазепи та важких шляхів її реалізації.

Для початку слід з'ясувати у чому суть української національної ідеї, шляхи і здобутки та прорахунки в її реалізації до часу гетьманування І. Мазепи. Розглядаючи спадщину попередників І. Мазепи, розпочнемо з того, що у відповідності з Люблінською унією 1569 р. Велике князівство Литовське та Польща об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту і склали «з обох вишених народів одно, нерозрізнюване, неподільне тіло, один народ» [2, с.122]. Державний лад Польщі був поширений на такі українські землі, як Волинь, Поділля і Київщину. Запорізька Січ стає зародком реалізації української національної ідеї, становлення козацького політичного автономізму, тобто прагнення до незалежності, самоврядування. На очах мінявся лідер нації: на зміну старій княжій аристократії, що керувала Руссю за часів Київської держави, козацька старшина стає політичним лідером. Зі свого боку, польська шляхта домагалася ліквідації козацької юрисдикції, тобто права чинити суд, розглядати і вирішувати інші правові питання, а також звільнення сіл і міст від влади отаманів, полковників та інших старшин, заборони селянам і міщанам вступати до козацьких лав, бо інакше за короткий час вся Україна обернеться в козацтво [4, с.457].

Багаторічне функціонування Запорізької Січі було, власне, підготовчим етапом формування української козацької держави. Там пройшли перший вишкіл державотворення Б. Хмельницький і його найближчі соратники, там було закладено основу майбутньої армії – козацьке військо, звідти черпала молода держава талановитих воєначальників, адміністраторів і

дипломатів.

Уже з першого року Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Україна мала всі необхідні державні ознаки: територію, органи публічної влади, політико-адміністративний устрій, армію, суд, систему оподаткування, міжнародне визнання. Основним завданням молодого козацького козацтва була боротьба проти Польщі за національне, соціальне і релігійне визволення.

Протягом усієї Національно-визвольної війни перед Б. Хмельницьким стояло складне завдання. Він мав велику армію, але більшість повстанців були не навчені та погано озброєні, бо, як зазначалося в літописі Самовидця, серед них були «не тільки ті, котрі козаками бували, але й ті, які ніколи козацтва не знали» [4, с.142]. До того ж, перша коаліція – українсько-турецько-татарська – виявилася ненадійною, союзники часто грабували українське населення, спонукали до укладення мирних договорів [3]. За шість років боротьби Б. Хмельницький направив до Москви 10 посольств, але московський уряд вислав хліб і сіль, а допомогти відмовлявся, посилаючись на несприятливі умови. Московська держава вичікувала, давала можливість двом сусіднім державам спустошити одна одну, а лише потім втрутитися у конфлікт. Першого жовтня 1653 р. Земський собор у Москві прийняв рішення розірвати мирний договір з Польщею і «зволів гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами їх і землями прийняти під свою государеву руку...» [5, с.154].

Оцінка дослідників угоди 1654 р. є різною: «персональна унія», «васальна залежність», «інкорпорація», «возз'єднання», «приєднання», «протекторат». Думаю, що остання оцінка угоди як протекторату є найбільш об'єктивною. Ця форма міжнародного акта була найпоширенішою у розглядуваний період і означала форму залежності, за якої держава на підставі укладеного спеціального міжнародного договору визнає і здійснює зовнішні відносини іншої держави, бере на себе захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи [28, с.171–172].

Для Хмельницького договір 1654 р. був звичайною військовою угодою про допомогу в боротьбі проти Польщі за реалізацію української національної ідеї, самостійність України, її республіканський лад. Московська держава з перших днів намагалася перетворити протекторат на інкорпорацію, включення України до свого складу, маневрувала у зовнішній політиці. Після смерті гетьмана царське самодержавство вирішувати широким фронтом на ті права і вольності українського народу, зберігати які присягав своїм словом Олексій Михайлович. Насамперед, без погодження з козацькою старшиною в Україну вводяться московські війська, нібито для підтримки спокою. Сподівання Москви за обставин

введення збройної сили на якісь особливі «челобития» перед царем на дозвіл обрати нового гетьмана не справдилися. Генеральна рада козацької старшини, виражаючи волю Війська Запорозького, 1657 р. вручає булаву Івану Виговському без царської згоди. При цьому новообраний гетьман у листі до московського царя повідомляв про «належащем подданстве все Войско его царского величества Запорожское по вся времени пребывало» [20, с.43]. Як бачимо, тривалий час не визнаний царем гетьман не збирався поривати з Москвою і мав на меті утримувати дружні відносини з усіма сусідніми країнами. У жовтні 1657 р. було підписано українсько-шведську угоду. Серед її пунктів були, наприклад, такі, котрі передбачали відмову Запорозького Війська піднімати зброю проти Московського царства, визнавали границі і території України не тільки до Вісли, а й до границь Пруссії, віддачу до рук Війська Запорозького воєводства Берестейське і Новгородське.

Москва організовує козацькі бунти й антигетьманські заклоти. А Виговський у вересні 1658 р. розриває угоду з Москвою і підписує у м. Гадяч новий договір з Польщею про створення спільно з Литвою союзної держави. За умовами Гадяцького договору, Україна, як незалежна держава, під назвою Велике Князівство Руське входила на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федерального державного утворення – Речі Посполитої [19, с.119–120].

Аналіз змісту Гадяцької угоди переконує, що, по суті, відбувся істотний перегляд основних положень національної ідеї 1649 р., зокрема відмова від реалізації найголовніших принципів – незалежності й соборності. Зауважимо, що пізніше, на початку 60-х рр. XVII ст., переживаючи еволюцію політичних поглядів, ексгетьман І.Виговський виношує наміри створення незалежного від Польщі Руського князівства [14; 262].

Москва зреагувала на Гадяцьку угоду в характерній манері. Весною 1659 р. її 100-тисячна армія рушила в Україну. У жовтні 1659 р. Виговський зрікся гетьманства. Старшинська рада обирає гетьманом Правобережної України Ю. Хмельницького – сина Б. Хмельницького. На той час царська армія зайняла все Лівобережжя. На неповній раді у Переяславі в 1659 р. під тиском Москви були прийняті Переяславські статті [7, с.169–171].

На Правобережжі у 1663 р. замість Ю. Хмельницького гетьманом обирається П. Тетеря. З цього часу в Україні починається доба Руїни – період, коли після смерті Б. Хмельницького здобутки Національно-визвольної війни були значною мірою втрачені. Україна була поділена по Дніпру на Лівобережну та Правобережну, і ці дві половини ворогували між собою. Українська державність з кожним

новим гетьманом, з кожною зміною протекторату від Росії до Польщі і від Польщі до Туреччини втрачала здобутки, досягнуті у результаті реалізації української національної ідеї. При цьому зауважимо, що в цей важкий час гетьман П. Дорошенко, що правив у 1665–1676 рр., не припиняв дій, спрямованих на возз'єднання обох частин Гетьманщини. Окрім переговорів із Річчю Посполитою, Османською імперією, він не ігнорував відносин з Російською державою. Під час переговорів з представниками російського уряду гетьман П.Дорошенко засвідчив готовність визнати протекцію царя за умови возз'єднання України й прилучення до неї етнічно українських земель, що входили колись до Руського князівства, у тому числі міст Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир. Найпослідовнішими поборниками цієї ідеї виступало духовенство, очолюване київським митрополитом Й. Тукальським. Це було яскравим задумом реалізувати важливу складову української національної ідеї – соборності. Однак, ці пропозиції були відхилені.

Яким же був стан розвитку української національної ідеї в добу гетьманства І. Мазепи?

Надзвичайна освіченість, життєвий досвід, гнучкість Івана Мазепи викликали захоплення й подив. Не дивно, що й для польських королів, і для московських бояр, а надто для В. Голіцина, який відіграв важливу роль при обранні 25 липня 1687 р. на Коломацькій раді І.Мазепи гетьманом України. На шляху І. Мазепи у реалізації української національної ідеї стояв російський цар (з 1682 р.), імператор (з 1721 р.), син царя Олексія Михайловича Петро I (1672–1725 рр.). Російський революціонер-декабрист О. Герцен підкреслював у вступі до спогадів княгині К. Дашкової, що Петра I «революційний реалізм бере верх над його царською гідністю – він деспот, а не монарх» [11, с.XIV].

Не треба забувати й того, що у 1686 р. між Польщею і Московською державою був підписаний «Вічний мир», за яким Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Південь Київщини, Волинь і Галичина відходили до Польщі, а Поділля залишалося за Туреччиною [26, с.104]. Про все це Мазепа знав, брав близько до серця, але при обранні його гетьманом 25 липня 1687 р. підписав Коломацькі статті, під якими стояли підписи і московських царів Івана й Петра та цариці Софії. Договір складався з 22 статей. Дуже шкода, що в хрестоматії опубліковано, як і в радянські часи, лише чотири [8, с.181–184]. З інших джерел відомо, що статті декларативно підтверджували козацькі права і вольності, зберігали 30-тисячне ресетрове козацьке військо та компанійські, тобто вільнонаймані, полки. Однак, 18–22 статті значно обмежували політичні права гетьмана та українського народу. Гетьман не мав права без царського

указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина – скидати гетьмана. Козацька старшина зобов'язувалась наглядати і доносити на гетьмана царському уряду. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Гетьманському уряду заборонялось підтримувати дипломатичні відносини з іноземними державами. Гетьман зобов'язувався направляти козацьке військо на війну з Кримським ханством і Туреччиною; у гетьманській столиці – Батурині – розміщувався полк московських стрільців. У ст. 19 договору перед гетьманом і старшиною ставилось питання про необхідність тісного державного об'єднання України з Московським царством і ліквідацію національної окремішності українського народу [27, с.65–66]; гетьман і старшина зобов'язувалися його «всілякими заходами і способами з великоросійським народом з'єднувати і в нерозривну міцну згоду приводити шлюбами й іншою поведінкою» [14, с.269].

Коломацькі статті, заперечуючи державний характер гетьманської влади і державний статус козацької України, руйнували українську національну ідею як форму осягання подумки явищ об'єктивної дійсності, що містить мету і план перебудови; гальмували розвиток духовності нації. Все це розумів високоосвічений Мазепа, розумів цей протекторат з доволі виразною колоніальною тенденцією. Як справедливо зазначає дослідник Є. Маланюк, І.Мазепа розумів цей протекторат як політичну дійсність, як базу і можливий трамплін до *можливого* майбутнього [12, с.10].

Гетьман повів обережний курс на збереження політичної окремішності Гетьманщини, чинив спротив зросійщенню українців, сприяв розвитку культури і прилученню якнайбільшої кількості народу до духовних скарбів.

Культурне будівництво І.Мазепи не було продиктоване лише побожністю гетьмана, або тільки проявом культурно-історичних уподобань і потреб, хоч вони, безумовно, коренилися в його творчій натурі. Культурне будівництво І.Мазепи було псевдонімом будівництва державного, обмеженого обставинами. Його державна стратегія була ширша за чисто військову, бо обіймала боротьбу за молоде покоління, яке мало бути вільне від скаліченості батьків сучасників і продуктів доби Руїни. І.Мазепа дбав про те, щоб виростити покоління, здатне перенести на злам століть історичну пам'ять державної нації в майбутнє, виплекати покоління, яке б увібрало суверенний дух нації, її ідею.

За сприянням І.Мазепи Києво-Могилянська колегія отримала 1694 р. статус академії. До речі, Петербурзька академія наук була заснована Петром I на 30 років пізніше, до того ж цілком реформована українцями і за українським зразком [20, с.133]. У 1698 р. спорудже-

но кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря у Києві, дзвіницю собору св. Софії у Києві, до 1695 р. обнесено мурами Києво-Печерську Лавру. У 1700 р. засновано Чернігівський колегіум та ін. [27, с.194].

Доба І.Мазепи характеризується незвичайним піднесенням у всіх галузях мистецтва. Дерев'яне будівництво за часів гетьмана припиняється майже зовсім, бо тогочасні меценати українського мистецтва – гетьман і козацька старшина – виявляють великий хист до будівництва кам'яних церков, ніби просячи Бога простити їм не завжди чисті шляхи, якими вони здобували свої багатства [12, с.29]. Дуже актуальним є цей досвід мазепинської доби для сучасної, розбурханої різними кризами, незалежної України.

Водночас із культурним будівництвом Мазепа, починаючи з 1693 р., почав підштовхувати російський уряд до приєднання Правобережжя. Аби не допустити відновлення на його теренах окремішнього державного утворення на чолі з фастівським полковником С. Палієм, який намагався проводити власну політику та робив спроби підбурити проти гетьмана Запоріжжя, гетьман домігся арешту й заслання полковника.

У травні 1705 р. 40-тисячне військо здійснило похід углиб Правобережжя. До кінця серпня воно дійшло до Львова. Уся Правобережна Україна і Галичина опинилися під владою Мазепи. Здавалося, що українська національна ідея реалізована. Однак, у вересні 1706 р. війська польського короля Августа II, який був союзником Петра I у Північній війні 1700–1721 рр., були розбиті шведською армією Карла XII, і він зрікся влади на користь познанського воеводи С. Лешинського. Новий король наполягав на виведенні українського війська за Дніпро згідно умов «Вічного миру», підписаного 1686 р. Польщею і Московською державою. Петро I звелів гетьману стягнути свої сили і зміцнювати Київ. На відміну від І.Мазепи, який хотів утримати визволені від поляків українські землі, російський цар готовий був віддати Україну Польщі, аби тільки знайти у ній союзника проти Швеції та добитися виходу до Балтійського моря [24, с.146–147].

Серед еліти сформувалося два угруповання: одне вбачало вихід із ситуації в утворенні Великого князівства Руського як складової федеративної Речі Посполитої, інше схилилося до союзу з Кримом і Туреччиною. Гетьман не поділяв цих планів, оскільки сповідував українську національну ідею, виступав поборником незалежної й соборної України. Обидва угруповання й гетьман діяли дуже приховано, вели між собою боротьбу, замішану на відмінних державотворчих поглядах [14, с.271].

Ситуація загострювалася під час перебування Петра I у Києві влітку 1707 р. і намірів

царя та його найближчого оточення змінити внутрішній устрій Гетьманщини й управління нею, щоб остаточно ліквідувати її автономію. Втраченою України території загрожувала і Північна війна, воля переможців у ній. Ось що в цей час каже І.Мазепа, звертаючись до військових і цивільних урядників напередодні розриву з Московією у 1708 р.: «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо для себе шляху надійного, щоб їх обминути... Коли король шведський... подолає царя російського і зруйнує царство його, то ми з волі переможця, неминуто примислені будемо до Польщі... А як допустити царя московського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того... Отже, зостається нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше...» [16, с.42–43].

У цей же час, на початку 1708 р., укладається українсько-шведська угода. Першоджерельний матеріал її змісту відсутній, але сучасник і наступник Мазепи П. Орлик, подає її стислий виклад:

«1. Й/ого/ К/оролівська/ В/еличність/ зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, кели ... проситимуть князь і Стани. Війська... будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. К. В. довірить керувати ними князеві та його наступникам... Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що ... належало колись народові українському, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частини прилучених до нього.

4. Іван Мазепа... жадним способом не може бути порушений у володінні цим князівством... Стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено що до герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення ... цього договору, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягнеться війна... деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч» [10, с.46].

Цікавою є інформація І.Мазепи у згадуваній уже промові перед військовими і цивільними урядниками, в якій гетьман зазначив, що бачився з обома воюючими королями, шведським і польським, і все вміння своє ужив перед

ними, щоб переконати першого про протекцію і милість вітчизні нашої від військових нападів та руйнацій у майбутній на неї навалі, а щодо Великої Росії, нам єдиновірної і єдиноплеменною, випросив у нього нейтралітет, тобто не повинні ми воювати ні з шведами, ані з поляками, ані з великоросіянами. Для всіх же воюючих військ ми повинні виставляти за плату харчі і фураж. При майбутньому замиренні всіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держав, у якому було до польського володіння. За це поручилися Франція і Німеччина [16, с.43].

У 1708 р. Карл XII вирішив завдати Московській державі остаточної поразки. З цієї метою він розпочав похід через білоруські землі на Смоленськ і далі на Москву. Однак після кількох невдач змушений був завернути на Україну для відпочинку та поповнення запасів.

Такий несподіваний розвиток подій, котрий не допускав перетворення України на театр воєнних дій, зненацька захопив І.Мазепу і став однією з причин майбутніх невдач. Ні козаки, ні за великим винятком старшина, ні тим більше цивільне населення навіть не здогадувалися про справжні наміри гетьмана. Тому, коли він об'єднався зі шведським королем – це стало повною несподіванкою для абсолютної більшості українського народу. Вона виявилася не готовою до такої різкої зміни подій й залишилася пасивною до почину Мазепи. На з'єднання зі шведами гетьман привів лише 4–6-тисячне військо. На допомогу йому прийшло 8 тис. запорожців проводом кошового К. Гордієнка.

Дізнавшись про об'єднання І.Мазепи зі шведами, Петро I видав універсал до українського народу, де проголосив гетьмана зрадником та звинуватив у тому, що він нібито хоче віддати Україну в польську неволю. Історик Д. Бантиш-Каменський (1788–1850) у праці «Биографии российских генералиссимусов и фельдмаршалов» з присвятою імператору Миколі I писав: «Меншиков отправился в Малороссию для приимечания за поступками Мазены и... и взял приступом город Батурин (3 ноября), предал огню мечи всех жителей, не исключая младенцев, обратил в пепел прекрасный Гетманский дворец... тридцать мельниц, хлебные магазейны, изготовленные для неприятеля; овладел имуществом Мазепы, сорока пушками, кроме мортир» [32, с.2]. Протягом лише двох місяців 1708 р. було закатовано більше 23 тис. осіб [24, с.149]. Восьмого липня 1709 р. відбулася вирішальна Полтавська битва, під час якої війська Карла XII та Мазепи зазнали поразки. Під Полтавою було різне співвідношення сил ворожих армій: проти 13 тис. шведів і 6 тис. українських військ виступило 50 тис. російських військ. Поразка Карла XII й І.Мазепи вирішила краща російська артилерія, підкріплена французькими гарматами.

Таким чином, у добу Мазепи українсь-

кий етнос утверджував себе як нація, домагаючись політичного самовизначення, здійснюючи культурне будівництво, вживаючи рідної мови, реалізовував українську національну ідею. Поразка у Полтавській битві 1709 р. стала перешкодою на шляху реалізації гетьманом української національної ідеї, але ім'я І.Мазепи стало символом боротьби за незалежність України для майбутніх поколінь і найперше для його молодшого сучасника П. Орлика.

Незважаючи на те, що збройний виступ козаків на чолі з І. Мазепою зазнав невдачі, мазепинці продовжували боротьбу за визволення України з російських кайданів, збирали людські й матеріальні сили, переосмислювали причини поразок. Підсумком їхньої напруженої праці й стала Бендерська Конституція. Гетьман П. Орлик та його прибічники сподівалися, що, акумулюючи спільні зусилля і враховуючи бажання та зацікавленість усіх соціальних прошарків і верств країни, вони отримають шанс вибороти українцям незалежність і краще життя [12, с.219]. Під час обрання Орлика між гетьманом, старшиною і запорожцями було укладено угоду – «Пакти й конституції законів та вольностей Війська запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» [10, с.184].

Головний зміст Конституції – домовленість між гетьманом Пилипом Орликом і його соратниками-козаками з шведським королем Карлом XII як захисником і гарантом незалежності України, на підставі якого Україна відходила під шведську протекцію, а її громадяни керувалися нею у повсякденному житті. Орлик брав на себе зобов'язання щодо: обмеження гетьманського самодержавства, збільшення і розгортання козачого демократизму в керівництві, зменшення соціального гноблення міщан і селян, захисту привілеїв козацького стану, збереження особливого положення запорозьких козаків, боротьби за політичне і церковне відокремлення України від Росії, у випадку перемоги мазепинців і перетворення Пилипа Орлика з гетьмана у вигнанні в законного керівника нації [12, с.218].

Конституція складається з преамбули (вступу) і 16 статей. Передмова починається з пояснення, чому Україна розриває спілку з Росією і переходить під протекцію Швеції. Піднявши український народ на повстання і визволивши Україну від польського ярма, Богдан Хмельницький, як рівну до рівної, приєднав Україну до Московщини, уклавши з останньою угоду, якою мали регулюватися відносини двох самостійних держав, Український народ і його керма-

ничі пласкали сподівання, «що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх, відбитих та присягою стверджених і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушне при правах та вольностях під своєю обороною» [10, с.277].

Та сталося не так, як гадалося. Московська держава ніколи не дбала про інтереси України (як колись, так і сьогодні, хоча це здоровий політичний прагматизм і за це не можна їй дорікати), приклад цьому – укладення сепаратного миру 1656 р. між росіянами і поляками, за яким українську делегацію навіть не допустили до участі в переговорах. А вже після смерті Б. Хмельницького «Московська держава численними винайденими способами намагалася... до решти зруйнувати військові права та вільності, які ж сама підтвердила, і на народ вільний козацький, якого вона не завойовувала, накласти невільницьке ярмо» [10, с.277].

Ось тут яскраво висвітлюється розуміння в Конституції П. Орлика національної ідеї як шляху до суверенної, соборної України і порятунку українського народу від російсько-імперських зазіхань та ще й з виразно-войовничою козацькою емоційністю. Недаремно ще Іван Мазепа писав:

Нехай вічно буде слава

Же през шаблю маєш права.

Наступним у структурі документа постають статті договору. Не будемо усіх їх розглядати, а висвітлимо лише пріоритетні положення, спрямовані на створення суверенної України. У середньовіччі релігійне питання трактувалось одним з головних. Тому у 1-й статті договору проголошується, що після визволення України з московського ярма гетьман визнає православну віру східного обряду сповідання пануючою. Буде зліквідоване прилучення української церкви до московської, яке здійснилось у 1686 р. Українська церква знову підпорядковуватиметься виключно константинопольському патріарху. В соборній державі може існувати лише незалежна церква. В 2-й статті проголошується непорушність і цілісність кордонів України, шведський король зобов'язується бути протектором-захисником української козацької держави [10, с.279–280]. У 6-й статті Конституції П. Орлика впорядковується питання внутрішнього врядування, а саме: обмеження самодержавної (одноосібної) влади гетьмана і створення як у поміч, так і на противагу йому Генеральної Ради Старшини. В ній також декларується, що гетьман не уповноважений самостійно карати злочинців, – це право генерального військового суду. Отже, тут ми бачимо, як у політико-правовій думці козацько-гетьманської доби починає поступово формуватися розподіл на законодавчу, виконавчу й судову владу [10, с.280–282]. Ми хочемо наголосити, що Конституція була укладена водночас

двома мовами: латинською та українською, а отже, зміст її та базові положення мали стати доступними й відомими не лише українцям, але й освіченому європейському загалу.

Таким чином, ім'я І.Мазепи стало символом боротьби за незалежність України для майбутніх поколінь і найперше для його молодшого сучасника П. Орлика, що продовжив розвивати українську національну ідею, яка у період козаччини втілювалася у християнській духовно-

сті, незалежності держави та соборності, була квінтесенцією історичного прагнення українців, їхніх багатовікових сподівань і боротьби. Конституція П. Орлика була реальною можливістю збудувати на демократичному козацькому підґрунті правовий фундамент суверенної Гетьманської України. Вона всотала в себе і стародавні киеворуські правничі елементи, і досягнення європейської юрисдикції, і архаїчні козацькі традиції звичаєвого права та народовладдя.

1. Драгоманов М. Что такое украинофильство? // Драгоманов М. Вибране: («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Мішук; Прим. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 683 с.
2. Рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі і Литви в одну державу – Річ Посполиту (1569 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України: [у 2-х т.: навч. посіб. для студентів юрид. спец. виш. закл. освіти. Т. I / за ред. В. Д. Гончаренка]. – вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: Ін Юре, 2000. – 728 с. (Далі – Хрестоматія).
3. Білоцерківський договір (18 вересня 1651 р.) // Хрестоматія. – Т. I. – С. 145–146; Договір, укладений Богданом Хмельницьким з польським командуванням біля Зборова (серпень 1649 р.) // Хрестоматія. – Т. I. – С. 143–144.
4. Розповідь літопису Самовидця про участь у Визвольній війні широких мас селян і ремісників (літо 1648 р.) // Хрестоматія. – Т. I. – С. 142–143.
5. З рішення Земського собору про включення України до складу Росії (1 жовтня 1653 р.) // Хрестоматія. – Т. I. – С. 154–155.
6. «Статті Богдана Хмельницького», стверджені царем і боярською думою, які визначали становище України в складі Російської держави (27 березня 1654 р.) // Хрестоматія. – Т. I. – С. 161–165.
7. «Переяславські статті», схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького (17 жовтня 1659 р.) // Хрестоматія. – Т. I. – С. 169–171.
8. «Коломацькі статті», які закріплювали за козацькою старшиною привілеї і вольності та посилювали взиск посполитого населення (25 липня 1687 р.) // Хрестоматія. – Т. I. – С. 181–184.
9. Вивід прав України гетьмана П. Орлика // Вивід прав України [М. Грушевський, С. Величко, І. Мазепа та ін.]. – Львів: М. П. «Слово», 1991. – С. 45–49.
10. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького... // Хрестоматія. – Т. I. – С. 184.
11. ІІ. Записки княгині Е. Р. Дашковой. – М.: Наука, 1990. – 509 с.
12. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч: Тло і постать: моногр. / М. Андрусяк, Є. Маланюк. – К.: Обереги, 1991. – 48 с.
13. Голубенко ІІ. Україна і Росія у світлі культурних взаємин: моногр. / П. Голубенко. – К.: Дніпро, 1993. – 447 с.
14. Історія українського козацтва: [нариси у 2-х т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. I. – 800 с.
15. Кононенко П. П. Українська національна ідея. Проблеми методології // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства [за заг. ред. П. П. Кононенка]. – К.: Укр. агентство інформації та друку, 2008. – Т. XIX. – С. 7–24.
16. Мазепа І. Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями: Промова до урядників військових і цивільних напередодні розриву з Москвою 1708 р. / [М. Грушевський, С. Величко, І. Мазепа та ін.]. – Львів: МП «Слово», 1991. – С. 42–44.
17. Масляк Л. Місія української нації й українська національна ідея // Українознавство. – 2003. – Ч. 2–3(7–8). – С. 75–79.
18. Мищик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Т. II. – С. 445–457.
19. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба: моногр. / О. Оглоблин. – Нью-Йорк, 2003. – 430 с.
20. Сергійчук В. Переяславська рада – трагедія України і програма Європи: моногр. / В. Сергійчук. – К.: Діокор. – 2003. – 136 с.
21. Фігурний Ю. Державотворча діяльність Пилипа Орлика в українознавчому вимірі: (До 335-річчя від дня народження та 265-ліття з дня смерті) // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 143–147.
22. Історія держави і права України: [навч. посібник] / П. Музиченко. – К.: Знання КОО, 1999. – 662

- с.
23. Історія держави і права України: [навч. посібник] / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
 24. Лановик Б., Лазарович М. Ілюстрована історія України: [корот. курс лекцій]. – Тернопіль: Джура, 2006. – 427 с.
 25. Советский энциклопедический словарь / [глав. ред. А. М. Прохоров]. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 1632 с.
 26. Довідник з історії України: [у 3-х т. / І. З. Підкова, Р. М. Шуст]. – К.: Генеза, 1993. – Т. 1 (А–Й). – 230 с.
 27. Довідник з історії України: [у 3-х т. / К. Бондаренко, В. Гордієнко, Я. Грицак та ін.]. – К.: Генеза, 1995. – Т. 2 (К–П). – 435 с.
 28. Юридична енциклопедія: [у 6-ти т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 5. – 736 с.
 29. Безотосний М. Україна прямувала до свободи, але шлях її перетнула московська деспотія // Українське слово. – 2008. – № 48. – 26 листопада - 2 грудня. – С. 6–7.
 30. «Геометрія української історії» депутатам не під силу // День. – 2007. – № 207. – 14 листопада. – С. 5.
 31. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / Націоналізм: Антологія. – 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с.
 32. Чіпко М. Батуринська трагедія – історичне обличчя Росії // Українське слово. – 2008. – № 47(3401). – 19-25 листопада. – С. 1–2.

РЕЗЮМЕ

УКРАИНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ ВО ВРЕМЕНА ИВАНА МАЗЕПЫ

Гомотюк О. Е. (Тернополь)

В статье доказано наличие украинской национальной идеи во времена гетмана Мазепы и проанализированы ее сущность, пути реализации. Акцентировано внимание на том, что период руины в Украине 1657–1687 гг. характеризовался расшатыванием национальной идеи, распадом государственности. **Ключевые слова:** украинская национальная идея, гетман, Руина, постмодернизм, Конституция, нация, духовность, соборность.

SUMMARY

UKRAINIAN NATIONAL IDEA AND ITS REALIZATION IN THE DAYS OF IVAN MAZEPA

O. Homotuk (Ternopil)

In the article the presence of the Ukrainian national idea is proven in time of hetman Mazepa and its essence, ways of realization is analyzed. An accent is done, that period of ruin in Ukraine in 1657–1687 characterized dicking of national idea, curriculum of the state system, general decline.

Keywords: Ukrainian national idea, hetman, Ruin, postmodernism, Constitution, nation, spirituality, collegiality.